

סוגיות עכשוויות באמנות המערכה

בין הקטבים

מלחמת "חרבות ברזל" ג'

מרכז דדו
לחשיבה צבאית
בין-תחומית

מאמרי הגיליון
זמינים לקריאה גם
באתר מרכז דדו

הן עם לבדד ישכן ובגוים לא יתחשב ניתוח של קווי הדמיון בין התרבויות האסטרטגיות של ישראל ושל הרפובליקה האסלאמית של איראן¹

ר', סגן ראש אגף במשרד ראה"מ

מאמר זה בוחן את נקודות הדמיון והשוני בין התרבויות האסטרטגיות של ישראל ושל איראן, מתוך ראייה היסטורית, תרבותית וגאופוליטית. חרף פערים מהותיים באתוס הלאומי, בדת ובעברן ההיסטורי, שתי המדינות גיבשו תפיסות ביטחוניות המבוססות על תחושות בידוד, רדיפה ואיום קיומי, אשר עיצבו בהן דפוסי הסתמכות עצמית, חתירה לעומק אסטרטגי ופיתוח יכולות הרתעה "שוברות שוויון". המאמר טוען כי הבנת השורשים התרבותיים העמוקים של תפיסות אלה יכולה לספק למקבלי ההחלטות בישראל מסגרת לעיצוב תגובה נבונה מול איראן, המשלבת לחץ מדיני-צבאי עם הבנה רגישה של אופיו ושל מאפייניו של המשטר האיראני.

מבוא

בעשורים האחרונים הולכת ומתחזקת בקרב חוקרי ביטחון ומדינאים ההבנה כי תפיסת הביטחון הלאומית של מדינה אינה ניתנת להבנה במנותק מההקשרים ההיסטוריים והתרבותיים הייחודיים לה (Booth & Wheeler, 2008) (Williams, 2003) אף כי מבקרי גישת התרבות האסטרטגית מערערים לעיתים על מידת הדיוק שהיא מספקת, ניכר כי היא מציעה מסגרת ניתוחית ייחודית, המאפשרת בחינה שיטתית של דפוסי הפעולה והמניעים של מדינות לאורך זמן.

מאמר זה מתמקד בניתוח הגורמים המרכזיים שעיצבו את התרבויות האסטרטגיות של מדינת ישראל ושל הרפובליקה האסלאמית של איראן, תוך ניסיון לזהות קווי דמיון מהותיים ביניהן. מטרתו אינה להציע השוואה ממצה בין שתי התרבויות, אלא להנגיש למקבלי ההחלטות בישראל – באמצעות פריזמה מוכרת – את שורשי התפיסות האסטרטגיות האיראניות. בכך, הוא שואף להציע כלי חשיבה אסטרטגי

¹ סביר כי גם למבצע "עם כלביא", שהתממש לאחר כתיבת מאמר זה, תהיינה השלכות מרחיקות לכת הן על המציאות הגאוגרפית של המזה"ת והן על התרבויות האסטרטגיות של איראן ושל ישראל.

שיאפשר גיבוש מענה אפקטיבי ומותאם יותר לאיומים שמציבה איראן בפני ישראל (Al-Rodhan, 2015).²

עם זאת, השוואה בין התרבויות האסטרטגיות של ישראל ושל איראן מחייבת הבהרה מקדימה: אין מדובר בהשוואת ערכים או בלגיטימציה של מטרות. ישראל חותרת לקיום בטוח ויציב של העם היהודי במדינתו הריבונית, ואילו המשטר הנוכחי באיראן פועל בגלוי להשמדת ישראל ולשליטה אזורית באמצעות מנגנוני אלימות וחתרנות. השוואה זו עוסקת לא בתוכן המוסרי של השאיפות, אלא במנגנוני העומק התרבותיים שמעצבים את דרכי הפעולה של כל אחת מהמדינות.

"מדינה מוקפת אויבים", אסימטריה בסיסית

בסוף המאה ה-19, בשלבים הראשונים של ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, התמודדו המתדיינים היהודים עם התקפות משמעותיות מצד תושבים ערבים. מצב זה הוביל בתחילה להסתגרות בתוך היישובים, אך כבר בתחילת המאה ה-20, עם הקמת ארגון "ההגנה" ואימוץ גישת "יציאה מהגדר", החלו יוזמות התקפות שהחליפו את ההסתפקות בהגנה בלבד.

מאז ימי העליות הראשונות, דרך הקמת המדינה ולאורך שנותיה, נחיתות מספרית הייתה דאגה מרכזית שעיצבה רבות מתפיסות הביטחון של ישראל – והגדרה את האיום מצד אויבים מרובים כאחד האתגרים האסטרטגיים העמוקים ביותר שעמדו בפניה. זאב ז'בוטינסקי הציג ב-1923 את תפיסת "קיר הברזל", שלפיה רק הכרה מצד הערבים בכך שלא ניתן להכניע את ישראל צבאית תוביל לשלום (ז'בוטינסקי, 1923). כשלושה עשורים לאחר מכן, דוד בן-גוריון הרחיב את הרעיון למסגרת של "הרתעה מצטברת" במסמך "18 הנקודות" (1953), והציג מענה לאי-שוויון הכמותי באמצעות רצף הצלחות צבאיות (בן-גוריון, 1953). בן-גוריון ציין מפורשות את החשש, כי כישלון בהגנה והצלחה ערבית תוביל להשמדתה של מדינת ישראל.

תחושת הנחיתות המספרית שעמדה ברקע החשיבה הביטחונית הישראלית, קיבלה בהדרגה גם ביטוי תודעתי רחב יותר – של בידוד מתמשך ביחס לסביבה האזורית והבין-לאומית: בישראל הלכה והתגבשה לאורך השנים תחושת "העולם כולו נגדנו" – תודעה עמוקה השואבת השראה לא רק מההיסטוריה המודרנית ומהאתוס הלאומי, אלא גם ממקורות מקראיים, כדוגמת "הָן עִם לְבָדָד יִשְׁכֵּן וּבְגוֹיִם לֹא יִתְחַשֵּׁב" (במדבר כג, ט). ואולם, התנועה הציונית לא הסתפקה בהתמודדות עם תחושת הבידוד, אלא ביקשה גם לעצב זהות יהודית חדשה – יוזמת, עצמאית ולוחמת, כפי שכתב בן-גוריון: "שומה עלינו לקחת את גורלנו בידינו! זה דבר המהפכה היהודית" (בן-גוריון, 1939).

ההנחה כי הקהילה הבין-לאומית לא תסייע ליהודים חלחלה לתרבות האסטרטגית

² במסמך זה נתייחס ל"תרבות אסטרטגית" כאל ניסיון לשלב שיקולים תרבותיים, זיכרון היסטורי מצטבר והשפעותיהם בניית מדיניות הביטחון והיחסים הבינלאומיים של מדינות.

של המדינה שבדרך, ולאחר מכן של מדינת ישראל. אחד הביטויים לכך היה קידום התעשיות הביטחוניות: מתוך צורך מיידי ביכולות צבאיות בתקופת המנדט הבריטי, הוקמו בתי מלאכה מחתרתיים לייצור תחמושת, ומכאן צמחה תעשייה ביטחונית ענפה שסיפקה נשק במלחמת העצמאות ולאחריה – ועד היום. חרמות הנשק שהוטלו על ישראל בעקבות לחצים ערביים, בצד לקחי השואה, חיזקו את האמונה כי לא ניתן לסמוך על אומות העולם ושימשו קטליזטור להרחבת היכולות הביטחוניות (רובין, 2018).

כבר בשנות החמישים הפכה ההסתמכות העצמית לעקרון יסוד בתפיסת הביטחון הישראלית. כפי שכתב שמעון פרס, התעשיות הביטחוניות – בהן התעשייה האווירית, התעשייה הצבאית ורפא"ל – שימשו לא רק אמצעי להבטחת הביטחון, אלא גם סמל לריבונות ולעצמאות מדינית. ישראל פיתחה מערכות נשק מתקדמות, ובהן מערכות הגנה מפני טילים ומטוסי קרב, אשר תרמו ליתרונה האיכותי באזור (פרס, 1970). במקביל ובמישור אחר, כפי שיידון בהמשך, שימשו האסימטריה הביטחונית מול מדינות ערב, טראומת השואה, השאיפה לעצמאות מערכתית, והתחושה כי העם היהודי יכול לסמוך רק על עצמו – זרזים מרכזיים לשאיפתה של ישראל לפתח יכולת גרעינית.

טראומת השואה

האירוע שעיצב יותר מכול את התרבות האסטרטגית הישראלית – בעיקר ערב הקמת המדינה ובשנותיה הראשונות – הוא שואת יהודי אירופה. הקשר בין השואה לבין תקומת העם היהודי נחרט בזיכרון הקולקטיבי בישראל, והשפעתו ניכרה בהתוויית מדיניות הביטחון והאסטרטגיה הלאומית לאורך השנים.

"לקחי השואה" הפכו לעקרון מנחה עבור מקבלי ההחלטות בישראל מכל קצות הקשת הפוליטית. הפחד שנוצר מהחיבור בין זוויות השואה לבין האיומים הביטחוניים של ישראל חיזק את התפיסה שלפיה המדינה חייבת להיערך לכל תרחיש של איום קיומי. כך, למשל, ב-1962 הזהיר דוד בן-גוריון במכתבו לנשיא ארצות הברית ג'ון קנדי: "מה שנעשה לשישה מיליונים מאחינו... עלול להתרחש לשני מיליוני היהודים בישראל אם צבא ההגנה לישראל יובס חס וחלילה" (כהן, 1996, עמ' 112).

מלחמת יום הכיפורים (1973) העמיקה את החשש מפני "שואה שנייה". בימיה הראשונים של המלחמה גברה תחושת איום קיומי חריף בקרב ההנהגה הישראלית, כאשר שר הביטחון משה דיין דיבר על "חורבן בית שלישי" והעלה אפשרות, על פי פרסומים זרים, של נקיטת צעדים קיצוניים – לרבות בתחום הגרעין (מלמן, 2010). החשש מהשמדה נוספת הפך למשמעותי ביותר בתרבות האסטרטגית הישראלית. המסר שהפך למרכזי היה: "אם לא נפעל – נחזור למחנות ההשמדה." גישה זו הדהדה באופן נרחב בזירה הפוליטית ושימשה מניע עיקרי לפעלתנות הביטחונית הישראלית;

שמעון פרס הניח ש"בהיעדר סיכוי לכך שבתקופה הנראית לעין ישתנו הערבים מעצמם - יש להשתית את בטחון ישראל על הסתמכות בעצמנו, מה־גם שהדבר אפשרי" (פרס, 1965) כך, למשל, לאורך השנים הרבה ראש הממשלה בנימין נתניהו להשוות בין איראן לבין גרמניה הנאצית - כדי להמחיש, בעיני גורמים ישראלים ובין־לאומיים כאחד, את חומרת האיום (דגוני, 2012).

תחושת האיום אינה נשענת רק על ההווה, אלא גם על תפיסה היסטורית רווחת בישראל בנוגע לעמדת העולם מול השואה. במשך עשרות שנים שלט בתרבות הפוליטית והחינוכית הישראלית נרטיב שלפיו, במהלך השואה לא רק שהעולם שתק, אלא אף פעל לעיתים למניעת ניסיונות הצלה של יהודים. כך, למשל, נטען כי בעלות הברית לא תקפו את מחנות הריכוז ולא עצרו את ההשמדה, וכי בריטניה מנעה מיהודים להימלט מאירופה ולהגיע לארץ ישראל. מסר זה שב והבליט את התחושה שברגעי מצוקה, ישראל אינה יכולה להסתמך על מדינות העולם.³ גם בשנים האחרונות נותרה גישה זו רלוונטית. בעקבות הסכם הגרעין עם איראן ב־2015, הצהיר שר הביטחון דאז, משה יעלון, כי "ישראל חייבת להגן על עצמה בכוחות עצמה" (יעלון, 2013).

תחושת הבדידות האסטרטגית, שעמדה גם ברקע של מאבק הגרעין מול איראן, קיבלה ביטוי עוצמתי נוסף באירועי 7 באוקטובר. הטבח שביצע חמאס ביישובי עוטף עזה עורר אצל רבים בחברה הישראלית את זיכרון השואה. לא רק בשל ממדי הזוועה אלא בעיקר בשל תחושת חוסר האונים הקיומי שחולל ונוכח תנאי החטופים בשבי בעזה. רבים בישראל חוו את חזרתם של דימויים "גלותיים" של יהודים נרדפים וחסרי מגן - הפעם בלב מדינת ישראל. ברי כי אירועים אלו צפויים להמשיך ולעצב את תפיסת הביטחון הלאומית ואת תחושת הפגיעות של ישראל בעתיד.

המתקפה ב־7 באוקטובר והמלחמה הרב־זירתית שבאה בעקבותיהם, לצד מחלוקות עם בעלות הברית בנוגע להיקף התגובה הישראלית ועוצמתה והחלטות של מדינות המערב לצמצם את אספקת האמל"ח לישראל במהלך המלחמה, חיזקו את התחושות שלפיהן גם באירוע קיצון ישראל נותרת לבדה. למרות התמיכה הבין־לאומית ההתחלתית, גלי אנטישמיות עולמיים, הפגנות אנטי־ישראליות, צווים בינלאומיים נגד בכירים ישראלים ומגבלות באספקת אמצעי לחימה חיזקו בחלקים רחבים בציבור הישראלי את התחושה כי "שוב אנו לבד בין העמים".

³ כך, למשל, ב־1932, עוד לפני הקמת המדינה, הזכיר בן ציון דינור, אחד האינטלקטואלים והפוליטיקאים הבולטים של ראשית המדינה, כי "כל העולם מתקומם נגדנו, כל ארצות העולם מתקוטטות עלינו..." (דינבורג, 1932).

המעצבים המרכזיים של התפיסה האסטרטגית האיראנית

התרבות האסטרטגית של הרפובליקה האסלאמית של איראן היא מורכבת ורב-שכבתית, ונשענת על מארג רחב של מעצבים – היסטוריים, דתיים, גאוגרפיים, כלכליים, אתניים ואידיאולוגיים.⁴ שלושה נדבכים מרכזיים מעצבים את תפיסת עולמה האסטרטגית: המורשת האימפריאלית הפרסית, המסורת השיעית ותחושת ההשפלה והפגיעות שחוותה מצד מעצמות קולוניאליות במאות השנים האחרונות. נוסף על כך, לתפיסותיו המהפכניות של אייתאללה רוחאללה ח'ומייני – ובעיקר לרעיונות "ולאית פקה" (שלטון איש הדת) ותפיסת "ההתנגדות" – נודעת השפעה מהותית בעיצוב מדיניותה האסטרטגית של טהראן (מנשרי, 2009).

בהכללה, ניתן לומר כי האיראנים רואים את עצמם יורשים לאימפריות הפרסיות הגדולות, ששלטו במאה השישית לפנה"ס על שטחים שהשתרעו מלוב ועד הודו של ימינו. תפיסה זו, המעוגנת באתוס היסטורי עמוק, מדגישה את תחושת העליונות התרבותית וההיסטורית של איראן ביחס לסביבתה האזורית. מכאן נובעת גם השאיפה האיראנית להגמוניה – במיוחד כלפי העולם הערבי – שהתפתחה עם השנים למדיניות אקטיבית של ביסוס השפעה אזורית.

המורשת האימפריאלית נתפסת באיראן כפסגת עוצמתה ההיסטורית – החל באימפריות הקדומות (האחמנית, הפרתית והסאסאנית), דרך שושלת הצפווים, וכלה בקאג'ארים של המאה ה-19. תקופות אלו מעוגנות בזהות התרבותית האיראנית ומשמשות עדות לעליונותה. באתוס הלאומי האיראני, האימפריה הפרסית משמשת מודל לעוצמה ולעליונות אזורית, ותשוקת השיבה למעמד זה ממשיכה להכתיב את סדר היום האסטרטגי של טהראן (McInnis, 2015). עם זאת, ההנהגה האיראנית מביעה גם ביקורת כלפי תקופות הנתפסות ככאלו שצינו כניעה למעצמות זרות – במיוחד בתקופות הקאג'ארות והפהלווית – ביקורת המחזקת את הדחף להשיב את הכבוד הלאומי האבוד.

המהפכה השיעית

המשטר האסלאמי שואב במידה רבה את זהותו גם מתפיסה שונה בתכלית – ואף הפוכה – מזו האימפריאלית: גישת ה"קורבן", המושרשת עמוק בזהות השיעית המסורתית. אחד הסמלים המרכזיים של תפיסה זו הוא חסין, בנו של עלי הח'ליף

⁴ מייקל אייזנשטדט נמנה עם החוקרים המרכזיים של התרבות האסטרטגית האיראנית, ובמאמרו פורץ הדרך (2015) הוא מציע מיפוי שיטתי של מרכיביה הרעיוניים, הארגוניים והמבצעיים (Eisenstadt, 2015). אייזנשטדט מדגיש את תפקידה של תרבות ההקרבה, הנחישות והשהייה בעיצוב אסטרטגיה בתנאי נחיתות מערכתית, ומנתח את התרבות האסטרטגית האיראנית כמכלול של רעיונות, ערכים ודפוסי חשיבה המלווים את קבלת ההחלטות הביטחוניות. לדבריו, האסטרטגיה האיראנית משלבת יסודות של דת שיעית, פרגמטיזם פוליטי ושימוש בעוצמה רכה, במסגרת עימות מתמשך, ניהול סיכונים זהיר ופעולה עקיפה (פרוקסי, התשה, סייבר). איראן שואפת למנף יתרונות יחסיים, להתגבר על מגבלות, ולפעול בגמישות אופרטיבית לנוכח מציאות משתנה. לצד עבודתו של אייזנשטדט, גם מחקרו של מתי'ו מק'אינס (McInnis, 2015) נחשב מהחשובים בתחום.

הרביעי ונכדו של מוחמד, שראה ביזיד הראשון שליט מושחת וסירב להישבע לו אמונים. סירוב זה הוביל לקרב כרבלא' בשנת 680, שבו נהרג חסין עם אנשיו. זיכרון הקרבתו של חסין הפך לליבה של הזהות השיעית ומשמש עד היום מקור השראה לתפיסות של התנגדות והקרבה אל מול דיכוי.

המשטר באיראן משתמש ברטוריקה זו להצדקת מאבקיו הפוליטיים והאידיאולוגיים, תוך הדגשת ערכים של הקרבה אישית והתנגדות למדכאים. רטוריקה זו משמשת גם כלי לביסוס לגיטימציה, באמצעות הצגת אויבי איראן ככוחות דיכוי ואת עצמה כמגינת המדוכאים באשר הם – ובייחוד של הקהילות השיעיות ברחבי העולם. המהפכה האסלאמית של 1979 הדגישה את הקריאה לשיעים לקום ולהיאבק במדכאים – בין אם היו אלו שליטים סונים, כוחות מערביים, או יריבים אידיאולוגיים.⁵

רעיון "ייצוא המהפכה" עוצב, בין היתר, על ידי מי שהיה אמור לשמש כיוורשו של ח'מייני, איתאללה עלי מונטזרי. הרעיון מומש בשנות השמונים על ידי משמרות המהפכה, והורחב בשנות התשעים עם הקמת כוח קודס, שנועד להגביר את נוכחותה האזורית של איראן. עם השנים שימש "ייצוא המהפכה" גם בסיס למדיניות "הגנה קדימה" – הרחבת השפעה מחוץ לגבולות איראן לשם סיכול איומים מבעוד מועד (וראה בהמשך הרחבה בנושא עומק אסטרטגי) (Ostovar, 2016, p.104).

לפי גישה זו, איראן אינה רק מדינה, אלא מעצמה מהפכנית המחויבת להפצת רעיונות ההתנגדות, ההקרבה והגאולה – גם במחיר עימות תמידי עם הסדר הקיים. תפיסה זו מעוגנת בחוקה, אשר מקדשת את ערכי "ההתנגדות" ו"ההקרבה" ואת החובה להגן על המדוכאים.⁶

אחד הביטויים המרכזיים של תפיסת "ההתנגדות" הוא יחסה של איראן כלפי מדינת ישראל. האיבה של הרפובליקה האסלאמית לישראל נובעת משילוב של יסוד אידיאולוגי עמוק ודינמיקה אסטרטגית מצטברת. במישור האידיאולוגי, ח'מייני עצמו ביטא עמדות אנטישמיות חריפות עוד לפני המהפכה, כשהציג את היהדות ככוח חתרני הפועל בשירות האימפריאליזם המערבי ואת הציונות כהתגלמות של שחיתות מוסרית ופוליטית. ישראל, בתודעת המהפכה, אינה רק מדינה אלא סמל – ייצוג מוחשי של הסדר העולמי שמולו קמה המהפכה: משטרי חסות מערביים, חילוניות, והגמוניה סונית. בה בעת, לאורך העשורים האחרונים, הלכה והתעצמה

⁵ לצד ח'מייני, חשיבות רעיונית ניכרת הייתה גם לדמותו של עלי שריעתי, שנחשב לאחד האידיאולוגים המרכזיים שהציגו את המהפכה האסלאמית כדרך להשתחרר מהמונרכיה ומהאימפריאליזם.

⁶ וליאת פקיה, ספרו של ח'מייני משנת 1975 קובע, כי זוהי חובתו של כל מוסלמי במדינתו לסייע למהפכות האסלאמיות הפוליטיות על מנת שאלו תצלחנה. לתפיסתו, לאחר שיחל שרשרת של מהפכות אסלאמיות, אלו יביאו לשינוי של הסדר הבינלאומי, במסגרתו הדיכוי של המוסלמים בידי המערב ייפסק. המבוא לחוקה מדגיש במפורש את איראן מחויבת לייצוא המהפכה האסלאמית מחוץ למדינה בקובעו כי "החוקה מספקת את הבסיס הדרוש להבטיח את המשך המהפכה בבית ומחוץ לה". לפי סעיף 154 בחוק, איראן "תומכת במאבקים הצודקים של המדוכאים נגד המדכאים בכל פינות העולם". לדברי ח'מייני, "נייצא את המהפכה לעולם כולו... עד אשר 'אין אלוהים אלא אללה ומחמד הוא שליחו' יישמע בעולם כולו".

הדינמיקה של האיבה בין המדינות אשר חיזקו את מרכזיות ישראל כאויב. האיבה הפכה כך לא רק לביטוי של זהות, אלא גם לכלי מגייס ומלכד, שהמסטר מתקשה להרפות ממנו בלי לפגוע בליבת הלגיטימיות שלו (Litvak, 2020). הרטוריקה של הגנה על המדוכאים ועל השיעים והאיבה כלפי ישראל נותרה כלי מרכזי בלגיטימציה לפעולות האזוריות של איראן, אך בפועל היא ממנפת את שלוחותיה האזוריות ככלים במשחק שחמט אסטרטגי וכאמצעי להימנע מהתנגשות ישירה עם אויבים. בכך הצליחה טהראן לרוב להרחיק את העימותים מגבולותיה, לשמר גמישות מול יריבים חזקים כישראל וארה"ב, ולהרחיב את השפעתה.

לבד, ונרדפים

הירידה במעמדה של איראן במאתיים השנים האחרונות, בשילוב עם התערבות תכופה של מעצמות זרות בפוליטיקה הפנימית שלה, הותירה בתרבות האסטרטגית האיראנית תחושות עמוקות של טינה וחשד כלפי המערב וכלפי רוסיה, וכן תחושת היעדר ביטחון לאומי מתמשכת. פרקים היסטוריים כגון ההתערבות של רוסיה, טורקיה ובריטניה בתקופה הקאג'ארית, המלכת רזא שאה על ידי בריטניה ורוסיה והחלפתו בבנו, וכן מעורבותה הישירה של ארצות הברית בתקופת מוחמד רזא שאה פהלווי – ממחישים את תודעת אובדן הריבונות האיראנית. תחושות אלו התעצמו בעקבות כיבוש חבלי ארץ במלחמות העולם והקמת רפובליקות חסות בצפון-מערב המדינה.

אחד האירועים המרכזיים שהעמיקו את תחושת העוול מצד זרים היה "הפיכת מוצדק" בשנת 1953. לאחר שמוחמד מוצדק נבחר לראשות הממשלה ב־1951 ופעל להלאים את חברת הנפט האנגלו-איראנית (AIOC), יזמו ארצות הברית ובריטניה הפיכה צבאית שהובילה להפלתו והשיבה את השאה לשלטון תוך חיזוקו בסיוע אמריקני. לזיכרון אירוע זה היה תפקיד מרכזי בעיצוב הרטוריקה של מהפכת 1979, והוא נותר עד היום אחד המניעים העמוקים לאיבה האיראנית כלפי המערב.⁷

בבסיס התרבות האסטרטגית האיראנית מצויה תחושת בידוד קיומית, הנובעת הן מניכור היסטורי כלפי המערב והן ממיקומה של איראן כמדינה פרסית-שיעית בלב סביבה ערבית-סונית. איראן רואה את עצמה כעומדת לבדה מול עולם עוין – בין אם מדובר במדינות ערב, בישראל או בארצות הברית. גם רוסיה, בת־ברית לכאורה בהווה, נתפסת כשותפה זמנית בלבד, שאין לסמוך עליה לאורך זמן. ברוח זו, אחד המסרים המרכזיים של ח'ומייני לאחר המהפכה היה קריאה ל"עיקור שורשי הקולוניאליזם האמריקני, הסובייטי, הבריטי והציוני". הוא הדגיש

⁷ חברת Anglo-Iranian Oil Company (AIOC), שהייתה בבעלות בריטית-איראנית, הולאמה ב־1951 על ידי מצדק, ובעקבות כך הפכה ל־National Iranian Oil Company (NIOC) לאחר ההפיכה ב־1953. כיום, NIOC משמשת לא רק כזרוע המרכזית של איראן בתחום חיפוש נפט וגז והפקתם, אלא גם ממלאת תפקיד מרכזי בעקיפת הסנקציות הבינלאומיות על ידי שימוש בחברות קש, עסקאות מתווכים, ותיאום אסטרטגי עם מדינות כדוגמת סין, ונצואלה ורוסיה (Maloney, 2015).

כי עצמאות מלאה תחייב סילוק כל השפעה זרה – צבאית, כלכלית או פוליטית. מטרת המהפכה לא הייתה יצירת בידוד אלא בניית מוקד כוח ריבוני ובלתי מזוהה, שיהווה מקור השראה לעמים מדוכאים. ואולם בפועל, במידה מסוימת כנבואה שהגישה את עצמה, דווקא המדיניות התוקפנית של המשטר – ששילבה רטוריקה עוינת כלפי המערב, ישראל ושכנות סוניות – העמיקה עוד יותר את בידודה האסטרטגי של איראן, והותירה אותה עם קומץ בעלי ברית, שחלקם תלויים בה לא פחות משהיא תלויה בהם.

טראומת המלחמה

מלחמת איראן-עיראק, המכונה באיראן "המלחמה הכפויה" והתרחשה בשנים הראשונות לאחר המהפכה, נחשבת לטראומה הלאומית המרכזית של המשטר האיראני – ובמיוחד בקרב ההנהגה הביטחונית הנוכחית, שרבים מחבריה היו אז מפקדים צעירים. עבור רבים מהם הייתה זו לא רק טראומה אישית אלא גם חוויה מעצבת שאפשרה את עלייתם לצמרת (Riedel, 2020).

המלחמה החלה בספטמבר 1980 ונמשכה שמונה שנים, עד אוגוסט 1988. הרפובליקה האסלאמית בהנהגת ח'מייני ראתה בה מלחמת קודש – חרף היותה "כפויה". במהלך הלחימה נפגעו 64 ערים איראניות, נהרגו כחצי מיליון בני אדם ונפצעו כמיליון נוספים. כ-50,000 אזרחים נפגעו מנשק כימי – המספר הגבוה ביותר מאז מלחמת העולם השנייה. מנקודת מבטה של איראן, המלחמה שימשה עדות חותכת לבדידותה בזירה הבינ-לאומית: במהלך שמונה שנות הלחימה ניצבה איראן מול חרם צבאי ממושך ושתיקה בינלאומית, חרף השימוש הנרחב של עיראק בנשק כימי – מה שהעמיק את תחושת חוסר האמון כלפי מדינות המערב והארגונים הבינ-לאומיים. תחושת בגידה זו ממשיכה לעצב את עמדות המשטר גם כיום.

מבחינת ההנהגה האיראנית, המלחמה נתפסה כתוצר של קנוניה אמריקנית, אשר העניקה "אור ירוק" לסדאם חוסיין לפלוש לאיראן במטרה להפיל את המשטר. מעבר לתמיכה המודיעינית שארצות הברית סיפקה לעיראק, גם "מלחמת המכליות" והפלת מטוס הנוסעים האיראני ביולי 1988 בידי חיל הים האמריקני העמיקו את תחושת הבגידה.⁸ מכלול זה, ובמיוחד המחיר הקשה של הלחימה, הביא את ח'מייני להסכים להפסקת אש – צעד שכינה "שתיית כוס התרעלה" (Razoux, 2015). החלטה זו סימנה תפנית פרגמטית בגישת ההנהגה, לאחר תקופה של עמידה בלתי מתפשרת.

בהקשר זה, ובמקביל להתמודדות עם המלחמה, החל להתגבש בשנות השמונים עיקרון מרכזי בתרבות האסטרטגית האיראנית – "מצלחת איזאם" (אינטרס

⁸ "מלחמת המכליות" החלה לאחר שעיראק תקפה מסוף ומיכליות נפט באיראן ב-84'. ברקע לכך, עניין עיראקי לאתגר את האיראנים ולגרום להם לחסום את מיצרי הורמוז, ובכך לעודד התערבות אמריקנית מלאה במלחמה. אמנם איראן נמנעה מסגירת המיצרים, אך פתחה בתקיפות נגד מיכליות נפט עיראקיות.

השיטה). עיקרון זה איפשר סטייה מעקרונות הלכתיים או אידיאולוגיים כאשר שימור המשטר עמד על הפרק. ח'ומייני הבהיר בסוף שנות ה-80 כי סמכות המנהיג העליון גוברת על כל פסיקה הלכתית אם היא מתנגשת עם אינטרס השלטון.⁹ כפי שמדגיש מייקל אייזנשטט, התרבות האסטרטגית האיראנית מתאפיינת בשילוב ייחודי בין מסרים אידיאולוגיים עמוקים לבין פרגמטיזם מושכל, המאפשר התאמות מדיניות משמעותיות גם תחת תנאים של עימות מתמשך. לדבריו, יכולת זו מהווה מרכיב יסודי המאפשר לאיראן לנהל סיכונים בצורה זהירה ולהמשיך במימוש יעדיה למרות מגבלות מבניות משמעותיות (Eisenstadt, 2015, p.7).

דפוס זה של פרגמטיזם מהפכני בא לידי ביטוי לא רק בהחלטתו של ח'מיני לסיים את מלחמת איראן-עיראק, אלא גם בצעדים אסטרטגיים קריטיים של ח'אמנהאי בשנים מאוחרות יותר: עצירת תוכנית "אמאד" בסוף 2003, נוכח איום מוחשי בתקיפה אמריקנית לאחר הפלישה לעיראק (Albright, 2018, Pp.2-3) ותמיכתו ב-2015 בהסכם הגרעין (JCPOA) במהלך שכונה "הגמישות ההירואית" (Eisenstadt, 2015; Khamenei.ir, 2013)¹⁰. בשלושת המקרים הללו בחרה המנהיגות האיראנית להקריב עקרונות אידיאולוגיים מוצהרים לטובת הישרדות המשטר, תוך עטיפת הוויתורים ברטוריקה מהפכנית המדגישה עמידה איתנה ולא כניעות. גם במועד כתיבת שורות אלו ניכרים סימנים כי גורמים בסביבתו של ח'אמנהאי פועלים להכשרת שינוי במדיניות כלפי ממשל טראמפ, במטרה לאפשר חידוש ערוצי משא ומתן דיפלומטיים בנושא הגרעין, מתוך שמירה על תדמית של איתנות ולא של חולשה.

לצד הבחירה בפרגמטיזם זהיר מול מעצמות, נקטה איראן גם גישה אופרטיבית יזומה בזירות שבהן נפתחה בפניה הזדמנות להרחבת השפעתה – ובראשן עיראק לאחר הפלישה האמריקאית ב-2003. הפלישה, אף שלא נחשבה טראומטית באותה מידה כמו מלחמת איראן-עיראק, סימנה בעיני טהראן איום חדש. קריסת שלטונו של סדאם חוסיין אפשרה לאיראן להעמיק את נוכחותה בעיראק באמצעות תמיכה במיליציות שיעיות, ובכך לחזק את מעמדה האזורי. עם זאת, הפלישה נתפסה גם כחלק ממגמה אמריקאית רחבה לשינוי משטרים במזרח התיכון – מגמה שחזקה את החשש שהיעד הבא יהיה טהראן. בתגובה, פעלה איראן נגד הנוכחות האמריקאית

⁹ עקרון "אינטרס השיטה" הינה התפתחות מאוחרת יחסית במחשבתו של ח'אמנהאי, כפי שהביע אותה במכתבים שכתב לנשיא איראן חתאמי בשנות ה-80'. גישה זו, המאפשרת להתעלות לעתים מעל התפיסות הדתיות המקובלות, עוגנה בחוקה האיראנית והובילה להקמת "המועצה לקביעת האינטרס" – אחראית על זיהוי האינטרס הלאומי וכבוררת בין הגופים הממשלתיים השונים.

¹⁰ המונח "גמישות הרואית" שואב השראה ממסורת שיעית של פרגמטיזם, שהתגבשה נוכח הצורך לשרוד פוליטית בעולם סוני עוי. מהלך הפיוס של חסן בן עלי עם מועאוויה בשנת 661 לספירה, שבמסגרתו ויתר על תביעות לחליפות כדי למנוע מלחמת אזרחים, הפך בדורות מאוחרים לסמל לגישה של ריאלי-פוליטיק שיעי – הקרבה טקטית בשם ערכים מוסריים ושמירה על הקהילה. מסורת זו מתקיימת לצד מסורת מלווה ואף מתחרה, המזוהה עם חוסיין בן עלי בקרב כרבאל, שמייצגת אידיאל של התנגדות לעולל גם במחיר מוות. חכמי הדת השיעים לדורותיהם ניווטו בין שתי המסורות, וב-2013 השתמש ח'אמנהאי במושג זה כדי להצדיק את המעבר לדיפלומטיה מול המערב בהקשר הלכתי, המשלב גמישות טקטית עם עמידה עקרונית.

באמצעים עקיפים, תוך מאמץ לרכוש השפעה מבלי להיגרר לעימות ישיר. בסיכומו של דבר, הפלישה נתפסה בעיני איראן כ"ברכה מעורבת": מחד גיסא - הזדמנות אסטרטגית להתבסס בזירה שכנה; מאידך גיסא - מקור לאיום חמור ולחוסר יציבות אזורי מתמשך (Heiran-Nia, 2023).

הסתמכות עצמית

תפיסת ההסתמכות העצמית הפכה לאבן יסוד באסטרטגיה הלאומית של איראן, ובמיוחד בתחום הביטחוני. לאחר המהפכה האסלאמית - ובעקבות הבידוד הבין-לאומי והאמברגו על ייצוא נשק - נאלצה איראן לפתח תעשיות צבאיות מקומיות. בתקופת השאה הייתה תלויה כמעט לחלוטין ביועצים ובספקים מערביים, אך לאחר הנתק הפתאומי - וביתר שאת במהלך מלחמת איראן-עיראק - פנתה לרכש ממדינות חלופיות (כגון סין, קוריאה הצפונית והגוש הסובייטי), ובהדרגה החלה לבסס יכולות ייצור עצמאיות. כיום מייצרת איראן טילים בליסטיים, מערכות נ"מ מתקדמות וכטב"מים - המשמשים להרחבת השפעתה האזורית. עם זאת, הפיתוח העצמי נבע לא רק מאידיאולוגיה, אלא בעיקר מכורח אסטרטגי - שהפך בדיעבד לרכיב מרכזי בזהות הביטחונית הלאומית.

איראן הקימה שבע תעשיות ביטחוניות מרכזיות תחת משרד ההגנה, המייצרות טילים בליסטיים וטילי שיוט, כטב"מים, נגמ"שים, טנקים ואף צוללות. בין המערכות הבולטות ניתן למנות את טילי "שאהאב-3" ו"פאתח-110", המאפשרים תקיפה לטווחים ארוכים, ואת הכטב"מים מסוג "שהד-136" - ששולבו בתקיפות נגד ישראל במהלך מבצע "חרבות ברזל", ושימשו גם קודם לכן באוקראינה על ידי רוסיה. הישגים אלו הגבירו את החשיפה ליכולות התעשייה הצבאית של איראן, ועוררו עניין מצד מדינות כגון ארמניה וסודאן. עם זאת, הישגים אלה מלווים בנחיתות טכנולוגית משמעותית - במיוחד בתחומים שבהם איראן אינה מסוגלת לפתח יכולות מקומיות, כגון מטוסי קרב (Taleblu & Syeh, 2024).

מעבר לתחום הביטחוני, עקרון "ההסתמכות העצמית" לחלל גם לתחומים אחרים - ובמיוחד לחקלאות - מתוך ניסיון להבטיח ביטחון תזונתי ולהפחית תלות ביבוא. גישה זו, שזוהתה עם תפיסת "כלכלת התנגדות", נועדה להעמיק את עצמאותה הכלכלית של איראן ולהפחית את פגיעותה לסנקציות, בין היתר באמצעות גיוון שווקים והעדפת מסחר עם מדינות שאינן כפופות להשפעה מערבית. עם זאת, ההצלחה בתחום זה הייתה מוגבלת - בשל ניהול לקוי, שחיתות, ושינויי אקלים שפגעו בתפוקה. לא אחת, ההישענות העצמית הייתה פחות תוצאה של בחירה אידיאולוגית ויותר אילוף שנבע מהבידוד המדיני-הכלכלי (Mostajabi, 2019).

המענה האסטרטגי של איראן ושל ישראל - בקווים מקבילים

התרבויות האסטרטגיות של ישראל ושל איראן התפתחו לאורך השנים מתוך שורה של מעצבים היסטוריים, דתיים וגאופוליטיים ייחודיים, שעיצבו את ראייתן האסטרטגית. אף שקיימים ביניהן הבדלים עמוקים, ניתן לזהות גם קווי דמיון מהותיים - ובראשם תחושת הבידוד והרדיפה ששתי המדינות נושאות עימן.

בישראל, תחושת האיום הקיומי נובעת מחוויות רדיפה היסטוריות - ובראשן השואה - ולצידן האיום המתמשך שהשתרש בעקבות מלחמות ישראל. במשך עשרות שנים התמקד הנרטיב המרכזי של התרבות האסטרטגית הישראלית בסכנה לעצם קיום המדינה. אף שמוקדם לקבוע זאת בוודאות, סביר להניח כי המתקפה של ה-7 באוקטובר 2023 תעמיק תחושה זו בחברה הישראלית ותחזק את הדחף להתמודד עם מציאות קיומית מאיימת.

באיראן, תחושת הבידוד ושבריריות המשטר נטועות בשני נרטיבים מרכזיים: תחושת ההשפלה הכרוכה במעורבות זרה בתקופת הקולוניאליזם וזיכרון רדיפת השיעים בידי הסונים לאורך ההיסטוריה. שני נרטיבים אלו התעצמו בעקבות טראומת מלחמת איראן-עיראק, שבה נאלצה איראן להתמודד כמעט לבדה מול עיראק והקהילה הבינלאומית.

ברובד אחר מסתמן דמיון במרחב שונה לגמרי. נדמה כי דווקא מתוך עומק הטראומה ההיסטורית, ביקשו שני הפרויקטים המהפכניים - הציוני והשיעי - לחולל טרנספורמציה עמוקה בדמות הקולקטיבית של עמם: לא רק לשרוד, אלא להשתנות.

בדומה לפרויקט הציוני שביקש לעצב את דמותו של "היהודי החדש" - חופשי, ריבוני ואקטיבי - כך גם המהפכה האסלאמית ביקשה לחולל טרנספורמציה בזהותו של המאמין השיעי. לא עוד שיעי פסיבי, השקוע באבל ההיסטורי ובציפייה לגאולה, אלא מאמין יוזם, מהפכני ולוחם צדק, המגלם את רוח כרבלא בזירה הפוליטית והחברתית. ואולם, בניגוד למהפכה הציונית, שלעתים ביקשה להתנתק מן העבר הדתי או להחליפו, המהפכה השיעית חיזקה והעמיקה את יסודות הדת הקיימים במסורת השיעית - ובראשם את רעיון המאבק כנגד עריצות - מבלי להמציא זהות חדשה לגמרי.

אולם ניכר הבדל תודעתי מהותי בין שתי התרבויות האסטרטגיות: בעוד שישראל רואה את קיומה כמאבק הישרדותי, והקרנת העוצמה משמשת בה כאמצעי נלווה, איראן שואפת לעוצמה לשם בכורה אזורית - יעד העומד בזכות עצמו, הנתמך בתחושת "זכות היסטורית" לגדולה. תודעה זו נשענת על מורשת אימפריאלית ותחושת עליונות תרבותית, וגורמת לטהראן לראות בעצמה כוח מוביל במזרח התיכון. המשטר האיראני מגייס לסירוגין את נרטיב הרדיפה ואת המורשת האימפריאלית - בהתאם לצורכי השעה ולצרכים פנימיים או חיצוניים.

הסתמכות עצמית

כנגזרת של תחושת הבידוד, גם ישראל וגם איראן שותפות לתחושת אי-אמון עמוקה כלפי מדינות העולם - הנתפסות ככאלה שנטשו את שני העמים ברגעיהם הקשים ביותר: השואה עבור ישראל ומלחמת איראן-עיראק עבור איראן. שתיהן רואות בארגונים הבינלאומיים - דוגמת האומות המאוחדות, בתי המשפט הבין-לאומיים וסבא"א - גופים לא אובייקטיביים המוטים לרעתן. בהתאם לכך, אימצו אתוס של קביעת עובדות בשטח ופיתוח יכולות עצמאיות, שיאפשרו להן להגן על עצמן מפני איומים עתידיים.

על רקע זה, פיתחו ישראל ואיראן אתוס אסטרטגי דומה במובנים מסוימים, המושתת על ההנחה שלא ניתן להסתמך על גורמים חיצוניים לצורכי ביטחון. אף שאינן אוטרקיות ושתיהן נעזרות בסיוע חיצוני, תודעת הבידוד - ההיסטורית-קיומית בישראל, והמהפכנית-פוליטית באיראן - הפכה את עקרון ההסתמכות העצמית לאבן יסוד של תפיסותיהן.

השונות הגאופוליטית בין שתי המדינות הובילה לפיתוחים שונים בתעשיות הצבאיות, אך בשני המקרים נבנו תשתיות ביטחוניות נרחבות מתוך הבנה עמוקה כי הסתמכות מלאה על שותפים חיצוניים - ובעיקר על ספקי נשק - עלולה להיות מסוכנת.

יכולת שוברת שוויון

גם ישראל וגם איראן חיפשו, וממשיכות לחפש, דרכים להתמודד עם תפיסות האיום על קיומן. שתיהן פיתחו לאורך השנים תפיסה אסטרטגית עמוקה, שהתבססה על תחושת בידוד וחולשה יחסית מול סביבה עוינת. תפיסה זו הובילה את שתיהן - במרחק של כשלושים שנה זו מזו - לגבש רעיון אסטרטגי דומה: פיתוח "יכולות שוברות שוויון" - כלים שנועדו לאזן את חולשותיהן ולהרתיע את אויביהן באמצעות עוצמה חריגה (Peres, 1995; אהרונסון, 1999).

בישראל, על פי פרסומים זרים, הפחד הקיומי מפני השמדה - שהתעצם בעקבות השואה ואיומי מדינות ערב - עמד בבסיס החתירה של דוד בן-גוריון ליצירת אופציה גרעינית. לפי אותם הפרסומים כבר בשנות החמישים, תחת הנחייתו ובסיוע שמעון פרס, החלה ישראל לפתח את "האמצעי הטכנולוגי" - נכס אסטרטגי שנועד לשבור את האסימטריה מול מדינות ערב ולמנוע מלחמות כוללות. פרס הדגיש כי הבדידות ההיסטורית של העם היהודי מחייבת עוצמה ישראלית עצמאית, אך מקורביו הוסיפו גם את חוסר האמון ביכולת המערב להגן על ישראל (Kimche, 1963; פרס, 1970). באיראן, החשיבה על יכולת גרעינית החלה כבר בתקופת מוחמד רזא פהלווי, שנים לפני המהפכה. השאה קידם תוכנית גרעין אזרחית שאפתנית, וכבר ב-1974 רמז כי אם מדינות שכנות יחזיקו בנשק גרעיני, לא תוכל איראן להישאר מאחור - כחלק משאיפתו למעמד אסטרטגי אזורי (Milani, 2010).

עם המהפכה האסלאמית ב־1979, האידיאולוגיה החדשה שינתה את הדגש - אך לא מחקה את השיח. ח'מייני הסתייג מנשק להשמדה המונית מסיבות מוסריות והלכתיות, אך במקביל הדגיש את הצורך בעוצמה שתאפשר לאיראן לעמוד מול "כוחות דיכוי מערביים" (Rezaei & Seliktar, 2018).

מלחמת איראן-עיראק שימשה זרז להעמקת הדיון ביכולות גרעיניות. לקראת סיומה, שיגר מפקד משמרות המהפכה דאז, מחסן רצ'אאי, מכתב לח'מייני שבו קרא להשקיע בטכנולוגיות מתקדמות, ובהן גם טכנולוגיות גרעיניות, כהכרח להבטחת הישרדות הרפובליקה (Nafisi, October, 2006).

לאחר מותו של ח'מייני הנהיג ח'אמינהאי, יחד עם הנשיא אכבר האשמי רפסנג'אני, מהלך לחיזוק תוכנית הגרעין.¹¹ לדברי חסן רוחאני, כל הנהגת איראן הסכימה על פיתוח תוכנית העשרה וטכנולוגיות בליסטיות, במטרה ליישם את לקחי המלחמה (Rezaei, 2017). כך הונחו היסודות ל"פרויקט אמאד", שנועד לפיתוח נשק גרעיני תחת מעטה חשאיות - ואף כלל יעד מוגדר של ייצור חמש ליבות גרעיניות (Albright et al., 2018).

פרויקט אמאד נעצר בראשית שנות האלפיים מחשש לתקיפה אמריקנית - ביטוי מובהק נוסף להעדפת "אינטרס המשטר" על פני דבקות טכנולוגית. מאז אימצה איראן את דוקטרינת "הסף הגרעיני": פיתוח יכולות וטכנולוגיות המקרבות אותה להשגת נשק גרעיני מבלי לחצות את הסף בפועל. למרות הצהרות על מטרות אזוריות, התוכנית המשיכה להתקדם תחת מעטה של עמימות (Eisenstadt, 2015). במהלך מלחמת "חרבות ברזל", ובצל חשש מפני תקיפה ישראלית של מתקני הגרעין באיראן, הזהירו בכירים איראנים - ובהם הקצין הבכיר במשמרות המהפכה אחמד חק טלב (אפריל 2024) - כי איראן תשקול לשנות את דוקטרינת הסף. גם כמאל חרזי, שר החוץ לשעבר ויועצו של ח'אמינהאי, טען (מאי 2024) כי מול איום קיומי, איראן עלולה לשנות את מדיניותה הגרעינית (ממרי, 2024).

עומק אסטרטגי

על אף ההבדלים הגאוגרפיים התהומיים בין ישראל לאיראן, בשיח הביטחוני של שתייהן בולט החשש מפני "היעדר עומק אסטרטגי". שתי המדינות חוששות מחדירה של כוחות זרים לשטחן ומהצבת איום ישיר על מרכזי אוכלוסייה - אך הפתרונות שפיתחו מול איום זה שונים בתכלית. בשתייהן, זיכרון המלחמות, כיבוש חבלי ארץ בידי אויבים והפחד מפגיעה באזרחים עיצבו את השאיפה להרחיק את הלחימה מגבולות המדינה. בישראל, תפיסת היעדר העומק הגאוגרפי והחשש מפני השמדה הניעו כבר בשנות ה־50 וה־60 את גיבוש עיקרון פעולה מרכזי: העברת המלחמה

¹¹ האשמי רפסנג'אני, ששימש כנשיא איראן בין 1989 ועד 1997, היה מרכזי בהחלטה האסטרטגית להתניע את התכנית. שני האישים האיראנים שתחתיו הובילו את קבלת ההחלטות האסטרטגיות לשם קידום התכנית היו שר ההגנה דאז, האדמירל עלי שמח'אני, ומוזכר המועצה העליונה לבטחון לאומי דאז - ונשיא איראן כיום - חסן רוחאני (Rezaei & Seliktar, 2018).

לשטח האויב באמצעות תמרון מהיר לעומקו. כך כתב האלוף אהרן יריב ב־1979: "משיקולי רווח והפסד חיוני לנו שהמלחמה לא תתנהל כלל בשטחה של מדינת ישראל, אלא יש להעבירה מהר ככל האפשר לשטח האויב. זוהי תורה אותה הורה עוד שר הביטחון הראשון דוד בן גוריון ז"ל, ואשר חיוניותה לא פגה כהוא זה" (יריב, 1979, עמ' 15).

איראן, ששטחה עולה על מיליון וחצי קמ"ר, נתפסת כבעלת עומק אסטרטגי טבעי – לפחות בעיניים ישראליות. ואולם חוויות מודרניות כמו תקופות של כיבוש קולוניאלי ומלחמת איראן-עיראק ערערו את הדימוי העצמי של חסינות טריטוריאלית. מאז מלחמה זו, שואפת איראן בעקביות להרחיק את הלחימה מגבולותיה.

האסטרטגיה האיראנית של "העברת המלחמה לשטח האויב" נשענת לא על תמרון של כוחות סדירים, אלא על תפיסת "הגנה קדימה": רשת של שלוחים הלוחמים מטעמה בחתימה נמוכה, רחוק ככל הניתן משטחה, בשילוב שימוש גובר בטילים בליסטיים (Azizi, 2021; Eisenstadt, 2015). שילוב זה נועד להרחיק את הלחימה, להעסיק את האויב ולהרתיעו – תוך שמירה על מידה של הכחשה סבירה (McInnis, 2015).

תפיסה זו זכתה ללגיטימציה פומבית מצד ההנהגה העליונה באיראן. כך קבע ח'אמנהאי באוגוסט 2019: "אין אנו יכולים להגביל את עצמנו לגבולותינו שלנו. חובתנו היא לזהות איומים שמעבר לחוותינו ולהתייצב מולם" (Toğa, 2025). גם אברהמים ראסי ציין אז כי "גבולה של הרפובליקה האסלאמית הוא מה שהיא מגדירה כ'עומק אסטרטגי' – תימן ואפריקה הן גבולותינו" (Tabnak, 2019). באותה שנה הדגיש סגן מפקד כוח קודס דאז, עבאס נילפורושאן (שנהרג ב־2024 בתקיפת צה"ל על הבונקר של מזכ"ל חזבאללה חסן נצראללה), כי העומק האסטרטגי של איראן "הועתק מערבה – לים התיכון ולצפון ישראל – והעומק האסטרטגי הזה הוא בעל ערך רב [נגד ישראל]" (Tasnim, 2019).

ואולם בדיעבד, דבריהם של ח'אמנהאי, ראסי ונילפורושאן ממחישים את גודל הפער שנוצר בשנה החולפת בתפיסת הביטחון האיראנית: הגישה שלפיה פעילות בעלות הברית נגד ישראל מרחיקה את הסבירות לתקיפה ישראלית על אדמת איראן קרסה ואף התהפכה במהלך מלחמת "חרבות ברזל". בחודשים האחרונים הארכיטקטורה האזורית שאיראן בנתה בעמל רב ספגה מכה קשה – ואף ייתכן שהתערערה אנושות. חזבאללה, הנכס האסטרטגי המרכזי של איראן בלבנט, נפגע בצורה חסרת תקדים – ועתידו כזרוע הרתעה מוטל בספק.¹² גם חמאס ספג אבדות כבדות, כשל בהיערכות לתמרון צה"ל ואיבד רבים ממפקדיו הבכירים. המיליציות העיראקיות לא נרתמו למערכה – וייתכן שמעולם לא התכוונו לכך באופן מלא. במקביל, ישראל הוכיחה יכולות פעולה בעומק איראן – לרבות תקיפות שחתרו ללב מערך המשטר.

¹² במועד כתיבת שורות אלה שב עולה בלבנון השיח אודות פירוק הארגון מנשקו. ראו למשל: ("Exclusive: Facing Calls to Disarm, Hezbollah Ready to Discuss Weapons If Israel Withdraws, Senior Official Says", 2025)

סביר כי מלחמת "חרבות ברזל" תהפוך לנקודת מפנה בשיח האסטרטגי - הן בישראל והן באיראן. היא ערערה את תחושת החסינות בשתי המדינות, וחשפה את מגבלות "העומק האסטרטגי" כמענה מספק לחשש הקיומי.

מגיני השיעים והיהודים בעולם

המחויבות של ישראל כלפי העם היהודי, ושל איראן כלפי הקהילות השיעיות, אינה רק רגשית או רעיונית - אלא ממלאת תפקיד מובהק בתפיסת הביטחון של שתיהן: במובן מסוים, גם התפוצות - הקהילות היהודיות והשיעיות ברחבי העולם - משמשות נדבך משלים בעומק האסטרטגי של שתי המדינות. העיקרון דומה, אך אופני המימוש שונים בתכלית.

בשיח הביטחוני הישראלי נתפסת מדינת ישראל כאחראית לביטחונם של יהודי התפוצות - אחריות הנובעת מן הרעיון הציוני להקים מקלט לאומי לכל העם היהודי.¹³ תחושת האחריות ההדדית מבוססת על מסורת יהודית עמוקה ("כל ישראל ערבים זה בזה") וממשיכה למלא תפקיד חשוב בחיי הקהילה היהודית ובמדיניות החוץ של ישראל. מאז הקמת המדינה, הממסד המדיני והביטחוני רואה עצמו אחראי לביטחון יהודי העולם - באמצעות גופים כמו הסוכנות היהודית והמוסד, הפועלים בתחומי הצלה, הדרכה ואבטחה של קהילות יהודיות ברחבי העולם (לפיד, 2017).

באיראן, המשטר האסלאמי רואה עצמו אחראי לביטחונן של קהילות שיעיות, ומגן על מקדשיהן בעיראק, סוריה, לבנון, אפגניסטן, פקיסטן ומדינות המפרץ. הוא מסייע להן להתמודד עם איומים, ולעיתים גם חותר תחת המשטרים הסוניים שבתוכם הן פועלות. עם זאת, בניגוד לישראל, טהראן נוקטת בגישה אינסטרומנטלית יותר: היא רואה בקהילות השיעיות נכס אסטרטגי, ומפעילה אותן ככוח לוחם מטעמה. מיליציות שיעיות בלבנון, עיראק וסוריה שימשו לאורך השנים כזרועות ביצועיות של איראן, המאפשרות לה להקרין השפעה אזורית תוך הפחתת סיכון ישיר לשטחה. כך, בישראל ובאיראן, הקהילות שמעבר לגבולות נתפסות לא רק כשותפות אלא גם כמשאב ביטחוני - אולם בעוד ישראל שואבת מכך אחריות מגוננת, איראן רואה בכך מנוף להקרנת עוצמה ולקידום יעדיה האזוריים.

¹³ כך למשל, במסמך קווים מנחים לתפיסת ביטחון לישראל כותבים גדי איזנקוט וגבי סיבוני, כי "...יש להעצים את הקשר עם יהדות התפוצות. הייעוד של ישראל הוא להיות הבית הלאומי של העם היהודי. ישראל פתוחה בפני כל יהודי ובה בעת היא מסתייעת ביהדות התפוצות במלחמה המתמדת על קיומה. הקשר ההדדי הזה בין ישראל ליהדות התפוצות היה ונותר עוגן חשוב בביטחון הלאומי של המדינה" (קווים מנחים לתפיסת ביטחון לישראל - המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2019); כך למשל, לפי סקר שהתפרסם ב־2025, כ־63% מן הנשאלים בסקר "מדד הקשר לתפוצות" סבורים כי למדינת ישראל מוטלת גם אחריות ישירה לביטחונם הפיזי של יהודי התפוצות, ולא רק למחויבות מוסרית או תרבותית כלפיהם (פרבר, 2025).

סיכום והמלצות

הניתוח התרבותי-היסטורי זה נועד להציע יותר מהבנה של תפיסת עולמה של איראן: הוא שואף להניח תשתית להחלטות מדיניות הנשענות גם על הבנות עומק ולא רק על מנופים צבאיים. המצב האסטרטגי של איראן בעת כתיבת שורות אלה – תולדה ישירה של מלחמת חרבות-ברזל – משקף שינוי עומק במבנה הכוח האזורי. הפגיעה הקשה בשלוחות המרכזיות של איראן, ובראשן חמאס וחזבאללה, בצד קריסתו של משטר אסד, ששימש עורק ראשי להזרמת אמל"ח לחזבאללה, אמנם לא חיסלו את היכולות האיראניות לפעול בעוצמה נגד ישראל, אך ערערו את התשתית שעליה נשענה תפיסת הביטחון ההתקפית של טהראן. התקיפות המדויקות של צה"ל בלב שטחה¹⁴ המחישו את שבריריות מודל "ההגנה קדימה" והציבו את המשטר בעמדה חשופה מתמיד.

בעת הזו, כשהמשטר האיראני מתמודד עם חולשה אזורית, מחאה פנימית, משבר כלכלי ואי-ודאות פוליטית – גוברת הסבירות שתחושת איום מצטברת תוביל אותו להאיץ את מאמציו להשגת נשק גרעיני כערובה לשרידותו וככלי הרתעה מפני קריסה פנימית או תקיפה חיצונית.

עם זאת, מציאות זו מזמנת גם הזדמנות לישראל. התרבות האסטרטגית של איראן, כפי שהודגם במאמר, מתאפיינת במתח קבוע בין אידיאולוגיה לפרגמטיזם, מתח שמתחדד במיוחד תחת איום קיומי. בעיתות סכנה ממשית, ובמיוחד תחת איום של תקיפה אמריקנית, ידע המשטר לבחור בגמישות על פני קיצוניות, בתנאי שהוצע לו – כהמלצת ההוגה המלחמה הסיני סון טסו – נתיב מכובד לנסיגה.

מכאן נגזרת המלצה מרכזית למדיניות הישראלית: גם בעיצומו של עימות יש להותיר בידי איראן "פתח נסיגה" ממש. ישראל נדרשת להבהיר את קווי הגבול שלה, אך מומלץ לא לסגור את הדלת לחלוטין. בשבועות האחרונים מתקיים מו"מ בין ממשל טראמפ לבין איראן; תמיכתה העקרונית של ישראל במהלך דיפלומטי שימנע מאיראן התקדמות לנשק גרעיני, בין היתר תוך דרישה על פיקוח קפדני, עשויה לאפשר לאיראן לסגת ממסלול הגרעין בלי לפגוע במראית עין של ריבונות וכבוד לאומי. לשם כך, חיוני שישראל תפעל מול ארצות הברית להבטיח מנופי לחץ אפקטיביים – ולמנוע פשרות חפוזות שיחלישו את ביטחונה ארוך הטווח.

ואם למרות כל זאת תיסגר הדלת הדיפלומטית – דווקא אז נדרשת אופציה צבאית יציבה, לא כתחליף למדיניות אלא כהשלמה מחושבת לה. אם המסלול הדיפלומטי ייכשל, ואם הממשל האמריקאי יבחר בהפעלת כוח, על ישראל להיות ערוכה לממש אופציה צבאית כחלק ממערך אזורי-בינלאומי רחב, בתיאום אמריקאי הדוק. יעד המהלך – ניטרול היכולת הגרעינית בפועל – מחייב תכנון מוקפד והיערכות להסלמה רב-חזיתית, תוך שמירה על לגיטימציה בינלאומית ועמידות אסטרטגית.

עם זאת, מתוך הבנה עמוקה של התרבות האסטרטגית האיראנית, חשוב להדגיש:

¹⁴ הכוונה לתקיפות חה"א באיראן באפריל ובאוקטובר 2024.

תקיפה שתיתפס כהשפלה מוחלטת ותפגע באופן נרחב באוכלוסיה עלולה לעורר תהליך של התלכדות לא רק סביב המשטר אלא סביב רעיון ההגנה על האומה הפרסית עצמה - תוצאה שעלולה לפגוע בהישג מדיני לאורך זמן ועלולה להנציח את האיבה בין ישראל לבין העם האיראני.

כך או כך, אין בכוחו של מהלך צבאי לבדו לפתור בעיה אסטרטגית מורכבת כל כך. גם בתרחיש של תקיפה, חיוני כי ישראל תפעל כבר כעת לתיאום עם ארצות הברית ומדינות המערב לשם תרגום של הישג צבאי פוטנציאלי לשינוי במציאות המדינית-אסטרטגית. זהו תנאי לעיצוב הסכם עתידי שיחסום לאורך זמן את הדרך האיראנית לנשק גרעיני - אך גם יותיר בידי טהראן את מראית העין של כבוד לאומי. המאמר הצביע על קווי דמיון מפתיעים בין התרבויות האסטרטגיות של ישראל ושל איראן - דמיון הנובע דווקא מתוך טראומות לאומיות, תחושת בידוד עמוקה, והצורך לפעול לבד מול עולם עוין. שתי המדינות גיבשו תפיסות ביטחוניות המבוססות על הסתמכות עצמית, בניית עומק אסטרטגי חלופי ופיתוח יכולות הרתעה שוברות שוויון.

העיונות בין ישראל לאיראן הוא הרבה מעבר למאבק גרעיני: זוהי התנגשות בין שתי תפיסות ביטחון שנוגדות מתוך בדידות, טראומה ותחושת פגיעות עמוקה. שתיהן חוו רדיפה ודחייה, אך בעוד ישראל ביקשה לבנות חומות מגן בדרכה לשילוב מחודש במשפחת העמים, באיראן - שבמרכז משטרה הנוכחי עומדת תפיסת "התנגדות" - מבקשת להשיב לעצמה את תפארת העבר גם במחיר של עימות תמידי. מאבק זה אינו רק על עוצמה - אלא גם על פרשנות, על ערכים, על זהות ועל היכולת להבין לעומק את עולמו של היריב.

המאבק עם איראן לא ייעלם, אך נכון להתמודד עמו בתבונה - לא מתוך חולשה, אלא מתוך עליונות אסטרטגית: הכרה במתח הפנימי שמאפיין את תרבות הביטחון האיראנית והצבת גבולות ברורים, אך גם הותרת נתיב לנסיגה. בעידן כאוטי ורווי חוסר יציבות, הבנה מערכתית מעמיקה של אויבינו אינה מותרות אלא יתרון אסטרטגי ראשון במעלה.

רשימת המקורות

- אהרונסון, שלמה (1999). **בן-גוריון - מנהיג הרנסנס ששקע**. ירושלים: מאגנס.
- בן-גוריון, דוד (1953). "צבא ומדינה". **מערכות**, גיליונות 279-280.
- בן-גוריון, דוד (2023). "ציווי המהפכה היהודית". בתוך אבי בראלי (עורך), **המחשבה הפוליטית של דוד בן-גוריון** (עמ' 465). המכון למורשת בן-גוריון.
- דגוני, רן (6 במרץ 2012). "נתניהו: 'גם המשרפות באושוויץ לא הופצו מחשש לנקמה'". **גלובס**.
- דינבורג, בן-ציון (17 באוגוסט 1932). "לחשבונו היובל". **דבר**.
- בינדמן, רחלי (23 ביוני, 2015). "היסטוריה: הסכם גרעין בין איראן למעצמות" (14 ביולי 2015). **כלכליסט**.
- ז'בוטינסקי, זאב (1923). "על קיר הברזל (אנחנו והערבים)". מכון ז'בוטינסקי.
- יריב, אהרן (אוקטובר 1979). "עומק אסטרטגי - השקפה ישראלית". **מערכות**, גיליונות 270-271, עמ' 11-15.
- יעלון, משה (2013). נאום לרגל יום העצמאות בבית חיל האוויר.
- כהן, אבנר (1996). "קנדי, בן-גוריון והקרבת על דימונה: אפריל-יוני 1963". **עיונים בתקומת ישראל**, 6, עמ' 110-146.
- לפיד, אהוד (2017). **לוחמי הסתר: המודיעין הישראלי - מבט מבפנים**. משכל.
- מלמן, יוסי (7 באוקטובר 2010). "האם 'המהלך המטורף של גולדה' במלחמת יום כיפור כלל נשק גרעיני?". **הארץ**.
- סביון, אילת וקטיראג'י, נ. (25 באפריל 2024). "בכירים במשטר האיראני מאיימים בפריצה לגרעין צבאי". *The Middle East Media Research Institute (MEMRI)*.
- מנשרי, דוד (2009). "שלטון חכם ההלכה באיראן במבחן הביקורת הפוסט-מהפכנית". בתוך דינה שחר ומרב הנדלמן-בעבור (עורכות), **איראן** (עמ' 17-46). הקיבוץ המאוחד.
- פרס, שמעון (1965). **השלב הבא**. תל אביב: הוצאת עם הספר.
- פרס, שמעון (1970). **קלע דוד**. תל אביב: הוצאת עם הספר.
- פרבר, יענקי. (26 במרץ 2025). "71% מהציבור בישראל רואים ביהודי התפוצות 'אחים'". **כל רגע**.
- אייזנקוט, גדי וסיבוני, גבי. (ספטמבר 2019). "קווים מנחים לתפיסת ביטחון לישראל" (4 באוקטובר 2019). **המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS)**.
- רובין, עוזי (17 ביוני 2018). "התעשיות הביטחוניות של ישראל: מבתי מלאכה חשאיים למפעלי ענק עולמיים". **JISS - המכון הירושלמי לאסטרטגיה ולביטחון**.
- Albright, David (20 November 2018). *Iran's Nuclear Archive: Impressions and Implications*. Institute for Science and International Security.
- Albright, David, Heinonen, Olli & Stricker, Andrea (20 November 2018). "The Plan: Iran's Nuclear Archive Shows it Planned to Build Five Nuclear Weapons by mid-2003". *Institute for Science and International Security*.
- Al-Rodhan, Nayef (22 July 2015). "Strategic Culture and Pragmatic National Interest". *Global Policy*.
- Azizi, Hamidreza (February 2021). "The Concept of 'Forward Defence': How Has the Syrian Crisis Shaped the Evolution of Iran's Military Strategy". *Geneva Centre for Security Policy*.

- Bassam, Laila, Perry, Tom & Gebeily, Maya (8 April 2025). "Facing calls to disarm, Hezbollah ready to discuss weapons if Israel withdraws, senior official says". *Reuters*.
- Booth, K., & Wheeler, N. J. (2008). *The Security Dilemma: Fear, Cooperation and Trust in World Politics*. Palgrave Macmillan.
- Eisenstadt, Michael (November 2015). "The Strategic Culture of the Islamic Republic of Iran: Religion, Expediency, and Soft Power in an Era of Disruptive Change". *The Washington Institute for Near East Policy*.
- Heiran-Nia, Javad (20 March 2023). "Retrospective: US Invasion of Iraq was a Mixed Blessing for Iran". *Stimson Center*.
- International Atomic Energy Agency (2 December 2015). *Final Assessment on Past and Present Outstanding Issues regarding Iran's Nuclear Programme*. IAEA.
- Khamenei.ir (7 June 2013). "Heroic Flexibility". *Khamenei.ir*.
- Kimche, J. (Ed.). (February 2, 1963) "An Independent Deterrent for Israel". In *Jewish Observer and Middle East Review*.
- Litvak, Meir (2020). "Modern Antisemitism in Iran: Old Themes and New Trends". In Armin Lange, Kerstin Mayerhofer, Dina Porat & Lawrence H. Schiffman (Eds.), *Confronting Antisemitism from the Perspectives of Christianity, Islam, and Judaism* (pp. 301–320). De Gruyter.
- Maloney, S. (2015). *Iran's Political Economy Since the Revolution*. Cambridge University Press.
- McInnis, J. Matthew (May 2015). *Iran's Strategic Thinking: Origins and Evolution*. American Enterprise Institute.
<https://www.aei.org/research-products/report/irans-strategic-thinking-origins-and-evolution/>
- Milani, Abbas (29 December 2010). "The Shah's Atomic Dreams". *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2010/12/29/the-shahs-atomic-dreams/>
- Mostajabi, Mahmoud (9 July 2019). "Iran's Troubled Quest for Food Self-Sufficiency". *Atlantic Council*.
- Nafisi, Rasool (October 2006). "The Khomeini Letter, Rafsanjani, and the Nuclear Issue". *Iranian.com*.
- Ostovar, Afshon. (2016). *Vanguard of the Imam: Religion, Politics, and Iran's Revolutionary Guards*. Oxford University Press.
- Peres, Shimon (1995). *Battling for Peace: A Memoir*. Edited by Steven Gandolfi. Orion.
- Razoux, Pierre (2015). *The Iran–Iraq War*. Translated by Nicholas Elliott. Belknap Press of Harvard University Press.
- Rezaei, Farhad (2017). "Nuclear Proliferation and Rollback: The Complex Case of Iran". *Korean Journal of Defense Analysis*, 29(1), 75–93.
- Rezaei, Farhad & Seliktar, Ofira (2018). *Iran, Israel, and the United States: The Politics of Counter-Proliferation*. Palgrave Macmillan.

- Riedel, Bruce (9 January 2020). "How the Iran-Iraq War Shaped the Trajectories of Figures Like Qassem Soleimani". *Brookings*.
- Tabnak (30 June 2019). "محسن هاشمی به زندان اوین رفت/کنایه منتجب‌نیا به حجاریان/سردار". *Tabnak*. "نقدی: انقلاب به ساحل مدیترانه رسیده است/خرید و فروش رأی معتادها با ۲۰۰ هزار تومان". <https://www.tabnak.ir/fa/news/906281>
- Taleblu, Behnam Ben & Sayeh, Janatan (13 August 2024). "Iran is Creeping into the International Arms Market". *The National Interest*.
- Tasnim (28 September 2019). "گفتگو - خبرگزاری تسنیم". *Tasnim News Agency*. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/07/06/2100000>
- Toḡa, Oral (March 7, 2025). *Iran's Forward Defense Doctrine and the Evolution of Its "Long Arm" Strategy*. IRAM Center. Retrieved 6 May 2025.
- Defense Intelligence Agency. (2019). *Iran military power: Ensuring regime survival and securing regional dominance* (Unclassified). Washington, DC: U.S. Department of Defense.
- Williams, Michael C. (2003). "Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics". *International Studies Quarterly*, 47(4), 511–531.